

Kultura materialna oraz japońska etykieta i wzorce grzeczności *reigi sahō*

W każdym społeczeństwie obowiązują określone normy i wzory zachowań, które wyznaczają sposoby postępowania i postawy odnoszące się do konkretnych sytuacji społecznych. Norma rozumiana jest tutaj jako uzgodniona aprobatą dla podzielanych w danej grupie lub społeczeństwie postaw wobec określonych zasad myślenia, odczuwania oraz działania i jako taka, jak podkreśla Ireneusz Krzemiński, jest warunkiem interakcji między ludźmi¹. Normy, zdaniem Wojciecha J. Burszty, „wyznaczają ideały (reguły) właściwego zachowania w danych sytuacjach i w odniesieniu do innych jednostek”². Choć normy nie muszą obowiązywać powszechnie, dzięki nim wiemy jednak, jak zachowywać się wobec innych członków społeczeństwa oraz jakich zachowań możemy z ich strony oczekiwać³.

Normy mogą mieć charakter formalny, czyli być skodyfikowane pod względem prawnym, oraz nieformalny – są wtedy regulowane przez nacisk społeczny oraz obyczajowość i odnoszą się w sposób ogólny i powszechny do całego społeczeństwa.

W społeczeństwie japońskim system norm i wzorców społecznych regulujących relacje społeczne określa się często ogólnym terminem *reigi sahō* (etykieta, normy zachowań, wzorce zachowań). *Reigi* oznacza sposób odczuwania i myślenia, zakładający szacunek do drugiej strony, *sahō* zaś wskazuje na odpowiednie formy wyrażania uczuć i myśli⁴. Samo słowo *reigi* wywodzi się od chińskiego słowa *lǐyī* i oznacza etos, zasady społecznego funkcjonowania i zachowania, moralną ocenę zachowań

1 Ireneusz Krzemiński, *Co się dzieje między ludźmi*, Wydawnictwo Naukowe i Literackie OPEN, Jacek Santorski & CO, Warszawa 1999, s. 36–44.

2 Wojciech J. Burszta, *Antropologia kultury*, op. cit., s. 50.

3 Ibidem.

4 Ogasawara Kiyonobu, *Kōsai to reigi* (Relacje międzyludzkie a etykieta), w: *Nihon o shiru jiten*, op. cit., s. 434.

(*ryōshiki*), jak również umiejętność odpowiedniego zachowania i postępowania (*kenshiki*), wreszcie etykietę i rytuały⁵.

Określenia *reigi sahō* używa się obecnie w kontekście etykiety i norm poprawnego zachowania. Istnieją też zbliżone do niego pojęcia: *setsudo*, dosł. zachowanie odpowiednie do okoliczności i sytuacji, oraz *reisetsu* – zasady dobrego, poprawnego zachowania, kurtuazja. Jak mówi przysłowie, *ishoku tarite reisetsu o shiru*⁶ – „człowiek najedzony zna zasady dobrego zachowania”, a więc kultura osobista i dobre maniery pojawiają się dopiero wtedy, kiedy ktoś żyje na określonym poziomie i nie musi się martwić o zaspokojenie codziennych potrzeb.

Inny termin używany w tym kontekście to *jōshiki*, oznaczający wspólne wartości, wiedzę, umiejętność podejmowania odpowiednich decyzji i poprawnej oceny sytuacji. W *jōshiki* zawiera się wiedza (*chishiki*) na temat ogólnie przyjętych zasad społecznych.

Przeciwieństwem *jōshiki* jest *hijōshiki*, czyli brak umiejętności oceny sytuacji albo brak znajomości obowiązujących zasad. A zatem *hijōshiki*, inaczej *jōshiki hazure*, to zachowanie niezgodne z normą.

Japońskie *jōshiki* przypomina arystotelesowskie *sensus communis* (zmysł wspólny), zdrowy rozsądek pojmowany jako umiejętność, często intuicyjna, postrzegania różnych zachowań jako odpowiednich w konkretnych sytuacjach społecznych⁷.

Te konkretne sytuacje społeczne związane są z trzema sferami życia codziennego, które opisuje japońskie sformułowanie *ishokujū*: *i* – ubranie, *shoku* – pożywienie i *jū* – mieszkanie. Poniższy opis obyczajów i zasad poprawnego zachowania *reigi sahō* będzie się odnosił do tych trzech sfer życia codziennego Japończyków.

5 Ibidem.

6 Takeuchi Yasuo, *Kotowaza de toku Nihonjin no kōdōgaku* (Nauka na temat zachowań Japończyków wysnuta z przysłów), Tōyō Keizai Shinhōsha, Tōkyō 1999, s. 172.

7 Arystoteles uważał, że wiedza zdroworozsądkowa jest pojmowana jako coś powszechnie właściwego, należy jednak zachować przy niej zasadę złotego środka, aby nie popaść w skrajności. Kartezjusz sceptycznie podchodził do zdroworozsądkowych postaw, uważając je za wyraz odrzucenia postaw naukowych. Z kolei Thomas Reid uważał, że istnieją pewne podstawowe zasady i wartości znane jeszcze przed ich doświadczeniem. W Japonii po raz pierwszy pojęcia *jōjō* (wspólne ludzkie uczucia) użył Fukuzawa Yukichi, a następnie powstał termin *jōshiki*.

Reigi sahō 礼儀作法 System norm i wzorców

reigi tadashii 礼儀正しい – ktoś, kto zachowuje się poprawnie, zgodnie z normami

reigi shirazu 礼儀知らず – osoba nieznająca norm i reguł dobrego zachowania

shitsurei 失礼 – dost. pozbawiony reguł i zasad, niegrzeczny

burei 無礼 – pozbawiony reguł i zasad, niegrzeczny

bureikō 無礼講 – picie do upadłego, przyjęcie, na którym przełożeni i podwładni piją alkohol i bawią się w nieskrępowany sposób; słowo wywodzi się od przyjęcia urządzonego przez cesarza Godaigo (1288–1339, pan. 1318–1339) dla przedstawicieli bakufu z Kamakury

ingin burei 慇懃無礼 – grzeczność na pokaz, nieszczerza, w rzeczywistości wskazuje na odczuwanie pogardy

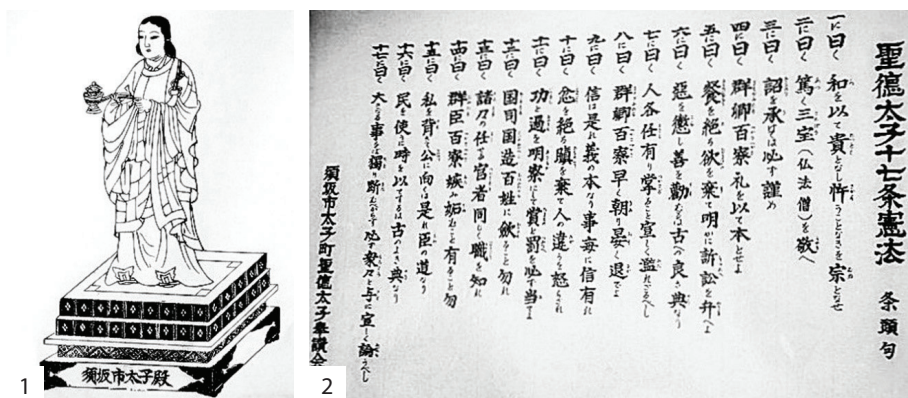
Ilustracja 5.1. Wyrażenia nawiązujące do *reigi sahō* (systemu norm i wzorców zachowania).

5.1. Historia powstania norm i wzorców *reigi sahō*

Za pierwszy spis zasad i reguł *reigi sahō* uważa się Konstytucję w 17 artykułach (*Jūshichijō kenpō*), przypisywaną księciu Shōtoku Taishi, pochodzącą z 604 roku. Zawarto w niej najważniejsze zasady, które miały obowiązywać w Japonii. Należały do nich:

1. Wa – poszanowanie harmonii w relacjach międzyludzkich, zaprzestanie walki.
2. Szacunek do buddyzmu, oddanie się wierze.
3. Szacunek dla władzy cesarskiej, stosowanie się do rozkazów.
4. Przestrzeganie zasad i norm społecznych (*reigi sahō*).
5. Uczciwość i prawość sądów i wyroków.
6. Rezygnacja z czynienia zła na rzecz czynienia dobra.
7. Uczciwa praca na stanowiskach urzędniczych.
8. Ciężka praca od rana do wieczora w przypadku urzędników.
9. Wzajemne zaufanie.
10. Wysłuchiwanie z uwagą cudzych poglądów.
11. Należy nagradzać za sukces i sprawiedliwie karać za błędy.
12. Urzędnikom nie wolno niesłusznie obciążać ludu podatkami.

13. Urzędnicy powinni znać obowiązki innych urzędników.
14. Nie wolno zazdrościć innym.
15. Należy dbać przede wszystkim o dobro państwa.
16. Chłopów można wykorzystywać [do prac na rzecz państwa] tylko poza sezonem prac polowych.
17. Decyzje w ważnych sprawach należy podejmować wspólnie⁸.

Ilustracja 5.2. 1 Książę Shōtoku; 2 Konstytucja w 17 artykułach.

Na uwagę zasługują tutaj: punkt 1, mówiący o *wa*, czyli harmonii jako najwyższym dobru społecznym, punkt 4, traktujący o konieczności przestrzegania norm społecznych, oraz punkt 15, mówiący o dobru państwa jako o dobru najwyższym.

Pod koniec okresu dominacji kultury dworskiej zaczęły powstawać pierwsze podręczniki poświęcone zasadom zachowania oraz ceremoniom i rytuałom, zwane ogólnie *yūsoku kojitsu* (*yūsoku* – wiedza, *kojitsu* – reguły, zasady, rytuały), które były szczególnie cenione przez warstwę arystokratyczną. Należały do nich na przykład: *Saigūki* (Zapiski Saigū, XI wiek), przypisywane ministrowi lewej strony Saigū, Minamoto Takaakirze (914–982), w których przedstawiono oprawę świąt wraz z opisem strojów, powozów i rytuałów; *Hokuzanshō* (Zapiski z Hokuzań, inaczej Kitayamy, 1012) Fujiwary Kintō (966–1041) czy *Kenmu nenjū gyōji* (Doroczne święta Kenmu, 1330), podręcznik napisany przez cesarza Godaigo (1288–1339, panował w l. 1318–1339), poświęcony rytuałom

⁸ Kokuritsu Kokkai Toshokan, Dejitaru korekushon: Shōtoku Taishi, *Jūshichijō kenpō* (Konstytucja w 17 artykułach), <https://dl.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/2532162>, dostęp: 28.08.2024.

i świętom dworskim. Pod koniec okresu dworskiego Heian żył również Ogasawara Nagakiyo (1162–1242), protoplasta rodu Ogasawara, który jako pierwszy zajmował się etykietą i zasadami poprawnego zachowania. Sam Nagakiyo pochodził wprawdzie z Kioto, ale z rozkazu sioguna Minamoto Yoritomo (1147–1199, jako siogun 1192–1199) przejął po ojcu zarządzanie prowincją Shinano (dzisiejsza prefektura Nagano). Był również trenerem i wychowawcą sioguna, ucząc go *kyūjutsu* (sztuka łucznicza), *bajutsu* (sztuka jazdy konnej) i etykiety. Piętnastego sierpnia 1187 roku w świątyni Tsurugaoka Hachimangū w Kamakurze odbył się pierwszy pokaz *yabusame* (strzelania do celu trzema strzałami z łuku podczas jazdy konnej), a tradycja tej uroczystości przetrwała do dziś. Wkrótce rozwinęły się nowe rytuały związane ze sztuką wojenną warstwy samurajskiej, jak na przykład *yumihajime* (pierwsze strzelanie z łuku w Nowym Roku) czy *kasagake* (strzelanie do celu). Nagakiyo wraz z ojcem, Kagami Tōmitsu, i Ōe no Hiromoto stworzył wiele ceremonialnych rytuałów na bazie starych zwyczajów dworskich⁹.

W okresie Muromachi etykietą i ceremoniałem zajęły się nowe rody, przede wszystkim ród Ise (szkoła Iseryū), którego protoplastą był Ise Sadatsugu (1309–1391) – nauczyciel sztuk walki i etykiety sioguna Ashikagi Yoshimitsu (1358–1408, jako siogun 1368–1394). Najbardziej znanym przedstawicielem tej szkoły był Ise Sadatake (1717–1784), autor podręcznika *Teijō zakki* (Zapiski Teijō, 1763–1784; Teijō to chińskie czytanie imienia Sadatake). Zawarł w nim najważniejsze zasady poprawnego zachowania.

W 1604 roku Tsunenao, 17. głowa rodu Ogasawara, został zatrudniony przez Tokugawę Ieyasu (1542–1616, jako siogun 1603–1605) jako osobisty trener jego syna Hidetady. Z kolei Sadamasa, 20. głowa rodu Ogasawara, wprowadził nowy typ uroczystości *yabusame* – rytuał związany z narodzinami, ceremonią dojrzałości i ceremonią małżeńską dla siogunów. W okresie Edo nauki rodu Ogasawara były dostępne jedynie dla rodu sioguna i wyższej warstwy samurajskiej. Siogun Yoshimune (1684–1751, jako siogun 1716–1745) polecił Ogasawarze Heibeiowi Tsuneharu zajęcie się ceremoniałem i opracowanie nowych reguł zachowania.

Podstawą nauki w szkole rodu Ogasawara były dwa teksty: *Shūshinron* (Rozprawa o moralności) Ogasawary Sadamune (1292–1347), koncentrujący się na etyce i zasadach zachowania, oraz *Taiyōron* (Rozprawa o używaniu ciała) Ogasawary Tsuneoki, omawiający poprawne zachowa-

9 Ogasawaryū, <https://www.ogasawara-ryu.gr.jp/history.html>, dostęp: 28.08.2024.

Ilustracja 5.3. 1a–1c Podręczniki do nauki zasad zachowania szkoły Ogasawara; 2 Ogasawara Kiyotada, 31. głowa rodu Ogasawara; 3 Rytuał *yabusame*; 4 Ogasawara Keishōsai, mistrzyni szkoły Ogasawararyū Reihō, i jej podręcznik.

nia i ruchy ciała¹⁰. Pod koniec okresu Edo powstało dzieło *Ogasawararyū nukigaki* (Wyciąg z nauk szkoły rodu Ogasawara), w którym zamieszczono informacje o drodze łuku i konia, a także te związane z życiem codziennym, jak rytuały towarzyszące ślubom czy pogrzebom, etykietą obowiązującą przy stole oraz zasady drogi zapachu.

Dawna etykieta dotyczyła osób odwiedzających sioguna, opierała się zatem na hierarchii i szacunku. Poprzez określenie właściwego sposobu wstawania, siedzenia czy trzymania rąk miała zapobiegać ewentualnemu atakowi na niego. Upowszechnieniem zasad *reigi sahō* wśród mieszczaństwa zajął się natomiast Mizushima Bokuya (1607–1697), który studiował etykietę w stylu Ogasawara i napisał między innymi *Kokin genpuku kuden* (Ustne przekazy na temat ceremonii dojrzałości dawniej i dziś) czy *Mizushima Bokuya hidden* (Tajne zapiski Mizushimy Bokuyi).

W erze Meiji władze uznały, że należy stworzyć nowoczesne podręczniki do nauki obyczajów i *reigi sahō*, skierowane zwłaszcza do kobiet. Ogasawara Kiyokane, 28. głowa rodu, skoncentrował się na takich właśnie naukach, kiedy zaczął służyć cesarzowi i w 1880 roku założył szkołę etykiety Ogasawara w Kanda w Tokio, dostępną dla wszystkich chęt-

10 Ogasawara Kiyotada, *Ogasawararyū Nihon no shikitari*, op. cit., s. 164–165.

nych, również kobiet. Ministerstwo Edukacji (Monbushō) też zaczęło wprowadzać elementy *sahō* do szkół w ramach przedmiotu *shūshin*, czyli etyka, i wydawać odpowiednie podręczniki. W 1883 roku opublikowało *Shōgaku sahōsho* (Zbiór zasad etykiety dla szkół).

W roku 1965 Ogasawara Tadamune założył organizację zajmującą się wyłącznie etykietą, którą nazwał Ogasawararyū Reihō. Obecnie na jej czele stoi jako głowa rodu jego córka Keishōsai, natomiast Ogasawararyū pozostaje oddzielną instytucją, którą kieruje 31. głowa rodu, Ogasawara Kiyotada. Ogasawaryū nie zajmuje się wyłącznie etykietą, ale też drogą herbaty oraz sztukami walki.

5.2. Tradycyjne stroje japońskie

Kimono – narodowy strój japoński – dosłownie oznacza „rzecz, którą nosi się na sobie”. Jest to długa szata, zakrywająca ciało aż do stóp, uszyta z jednego kawałka materiału (*tan*) o długości 12–13 m i szerokości 36–40 cm. Materiał tnie się na osiem pasów odpowiadających poszczególnym częściom ciała, a mianowicie dwa kawałki na rękawy, dwa na tułów i cztery na kołnierz. Krój kimona przypomina kształtem literę T, a w kobiecych wersjach stroju rękawy mogą być krótsze (*tomesode*) albo dłuższe (*furisode*). Te ostatnie noszą niezamężne kobiety. Kimona tradycyjnie szyje się z ręcznie tkanych i farbowanych jedwabów jak *habutae* lub *chirimen*.

Kimono jest strojem uniwersalnym, noszą je zarówno mężczyźni, jak i kobiety, a różnice między płciami widoczne są w kolorystyce i zdobieniach. Mężczyźni dodatkowo wkładają specjalne, szerokie spodnie zwane *hakama* oraz krótki płaszcz *haori*. Osobny element stanowią dodatki, przede wszystkim pas *obi*, który służy do przewiązania kimona w pasie, przy czym ozdobny węzeł wiąże się z tyłu. Na pasie *obi* przewijają się tzw. *obidome* – ozdobny sznur, który dodatkowo przytrzymuje pas. Pod właściwe kimono wkłada się białe, cienkie kimono, które pełni funkcję bielizny – *nagajuban*; istnieje też jego krótsza forma sięgająca do pasa – *hadajuban*. Na nogi zakłada się dwupalcowe skarpetki *tabi* oraz sandały *zōri* lub drewniane *geta*.

5.2.1. Historia japońskiego kimona

Historia kimona sięga około tysiąca lat wstecz. Wywodzi się ono z uproszczonego stroju ze zszytymi rękawami zwanego *kosode*, noszonego przez samurajów. W erze Meiji nastąpiła rewolucja w ubiorze i Japończycy zaczęli nosić stroje europejskie oraz służbowe mundury. Kimono jednak przetrwało i wciąż cieszy się popularnością, szczególnie wśród kobiet.

Dawne stroje dworskie i samurajskie zależały od pozycji i rangi społecznej. Władza w odpowiednich rozporządzeniach obdarzała przywilejami noszenia ozdobnych i luksusowych strojów najwyższe warstwy, podczas gdy pozostałym takiego prawa odmawiała. W okresie Heian urzędnicy i dworzanie, zgodnie z ustawą o strojach dworskich¹¹, nosili trzy rodzaje strojów: strój ceremonialny (*raifuku*), strój oficjalny (*chōfuku*) oraz mundur (*seifuku*). Strój ceremonialny był noszony przez cesarza i urzędników od V rangi¹² wzwyż podczas uroczystości wagi państwowej (obchody Nowego Roku, ceremonia intronizacji cesarza etc.), strój oficjalny przez urzędników od V rangi wzwyż podczas mniej uroczystych okazji, a mundury przez urzędników niższych rang i zwykłych ludzi nieposiadających rang ani tytułów. Przepisy regulowały również kolory i wzory wierzchnich szat, które zależały od posiadanej rangi. Dla cesarza był to kolor brązowy, dla następcy tronu – pomarańczowy, dla książąt krwi i ministrów (posiadających I rangę dworską) – fioletowy, arystokraci do III rangi nosili jasnofioletowy, arystokraci IV i V rangi – odpowiednio ciemno- i jasnoczerwony, VI i VII rangi – odpowiednio ciemno- i jasnozielony, VIII i IX rangi – odpowiednio ciemno- i jasnoniebieski, a osoby z ludu, nieposiadające żadnej rangi zakładały stroje w kolorze żółtym. Cesarskim zarządzeniem wprowadzono ponadto tzw. kolory zakazane *kinjiki*, które mogli nosić wyłącznie cesarz, jego rodzina i przedstawiciele najwyższej arystokracji dworskiej. Należały do nich: jasny brąz *kōrozen*, zarezerwowany dla strojów samego cesarza, kolor pomarańczowy *ōni/ōdan*, przeznaczony dla następcy tronu, ciemny fiolet *koki/fuka murasaki* i szkarłatny *fuka suō* dla arystokracji pierwszych

11 Przepisy prawne dotyczące strojów zawarto w dwóch kodeksach: *Taihō ritsuryō* (Kodeks ery *Taihō*) z 702 oraz *Yōrō ritsuryō* (Kodeks ery *Yōrō*) z 718 roku.

12 Kodeks ery *Taihō* ustanowił elitarny system rang i przypisanych do nich urzędów. Ranga była dziedziczna. Wprowadzono cztery rangi książęce i dziewięć rang dworskich, z których pierwsza, druga, trzecia i dziewiąta były dwustopniowe, pozostałe zaś czterostopniowe.

Ilustracja 5.4. 1a/1b Stroje dworskie z okresu Heian: męski *sokutai*, kobiecy *jūnihitoe*; 2a/2b Stroje warstwy samurajskiej z okresu Edo: męski *kataginu*, kobiecy *uchikake*; 3a/3b Kobięce *kosode* z okresu Edo (strój mieszczański); 4a/4b Męski strój mieszczański z okresu Edo – *kappa* (nazwa pochodzi od krótkiego płaszczyka). Źródło: *Nihon no fukushokushi* (Historia strojów japońskich), <https://costume.iz2.or.jp/period/index.html>

trzech rang, ciemna czerwień *kokiake/kokii* dla cesarza, który abdykował, oraz jasnoczerwony *akashirotsurubami* i jasnozielony *aoshirotsurubami* dla przedstawicieli arystokracji niższych rang. Cesarz mógł zezwolić na noszenie zakazanych kolorów (*iroyurushi*) wybranych osobom, które cieszyły się jego zaufaniem, co było wyrazem szczególnych względów, jakimi je darzył. Kolory jasnobrązowy *kōrozen* i pomarańczowy *ōni/ōdan* do dzisiaj uważa się w Japonii za zakazane, ponieważ są zastrzeżone dla cesarza i następcy tronu¹³.

¹³ Kolor jasnobrązowy *kōrozen*, zarezerwowany dla cesarza Japonii, jest używany podczas ceremonii intronizacji i symbolizuje najwyższą władzę oraz duchową czystość. Natomiast kolor *ōni/ōdan* – pomarańczowy, przeznaczony dla następcy tronu, noszony jest podczas uroczystości dworskich. Kolor ten kojarzony jest z siłą i energią.

stroje arystokracji
dworskiej, samurajów,
mieszczan i chłopów

Najczęściej stroje sztyto z ręcznie malowanego jedwabiu, a samo szycie, traktowane jako akt duchowy, należało do obowiązków dobrej żony. W okresie Heian elegancki strój dam dworu składał się z co najmniej dwunastu warstw, stąd jego nazwa – *jūnihitoe*, czyli szata dwunastowarstwowa. Arystokratki starannie dobierały poszczególne warstwy stroju, kierując się kolorystyką oraz zdobieniami dopasowanymi do pór roku. Samurajowie uprościli stroje, rezygnując z wielu warstw, a warstwę spodnią ze zszytymi rękawami (*kosode*), która wcześniej pełniła funkcję bielizny, uczynili warstwą główną.

Stroje mieszczańskie w okresie Edo podlegały ścisłej kontroli. Mieszczanom zakazano wkładania kimon uszytych z rzadkich materiałów, haftowanych, przetykanych złotymi nićmi lub wykonanych z luksusowych jedwabów. Mieszczanie i chłopci mogli nosić wyłącznie bawełniane, proste kimono bez ozdób i herbów, w stonowanej kolorystyce: czerni, brązie czy granacie. To wtedy upowszechniły się kimono bawełniane.

1a

1b

<i>kōrozen</i>	黄櫨染
<i>ōni/ōdan</i>	黄丹
<i>fuka murasaki/koki</i>	深紫
<i>fuka suō</i>	深蘇芳
<i>kokiake/kokii</i>	深緋
<i>akashiotsurubami</i>	赤白椽
<i>aoshirotsurubami</i>	青白椽

2

Ilustracja 5.5. 1a Strój ceremonialny cesarza w kolorze *kōrozen*; 1b Strój ceremonialny następcy tronu w kolorze *ōni/ōdan*; 2 Kolory zakazane (*kinjiki*). Źródło: Muzeum Obyczajów (Fūzoku Hakubutsukan), https://www.iz2.or.jp/fukushoku/f_disp.php?page_no=0000169